

KECSKEMÉTI GÁBOR

TACITUS ÉS A RÉGI MAGYAR IRODALOM

Tacitus magyarországi recepciójáról – leszámítva az olyan nagyszerű összefoglalásokat, mint amilyenekre kedvelt auktora ügyében Borzsák István több alkalommal is vállalkozott – két nagy összefüggésben szokás sokat beszélni, és mindkét szupernarráció tulajdonképpen csak arra alkalmas, hogy a nyomukban előtűnő képet jól elrajzoltnak lehessen minősíteni. Elég gazdag irodalma van Justus Lipsius többek között tacitizmusból is táplálkozó neosztóikus politikai és etikai felfogása¹ magyarországi hatásának, és ugyancsak ismertnek mondható az a *precettistica*, amely a kezdetben Machiavelli útmutatásai nyomán formálódó, majd később azokat meghaladó politikai nézetrendszer, az állam-rezon kora újkori irodalma egyik vonulatának divatos kifejezési keretévé tette mind a Tacitus-művek tartalmi kommentálását, mind e kommentárműfaj sajátosan tömör, aforisztikus stílusát.² Ha azonban elfogadnánk, hogy Tacitus régi magyarországi története elmondható a Lipsius-hatás és/vagy a politika autonóm szférájának megteremtését mérlegelő és előmozdító elméleti irodalom keretei közé szorítva, akkor megfosztanánk magunkat azoktól a narrációs lehetőségektől, amelyek az antik történetíró hazai fortunája és a klasszikus antikvitás más szerzőinek ismertsége közötti összemérésből bonthatók ki. E lehetőségek pedig rendelkezésünkre állnak, minthogy az elmúlt másfél évtizedben mind az ókori római irodalom 16–17. századi magyarországi jelenlétéről, mind e jelenlét használati értékéről szóló ismereteink számottevően megsokasodtak.³

Mindenekelőtt világosan kell látnunk azt, hogy Tacitus lényegében nem volt iskolai szerző a kora újkori Magyarországon. Németországban más volt a helyzet: a *Germania*

¹ J. H. M. SALMON, *Stoicism and Roman Example: Seneca and Tacitus in Jacobean England*, *Journal of the History of Ideas*, 50(1989)2, 199–225, 202–205.

² KLANICZAY Tibor, *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában* = KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 153–211; ua., *Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben c. = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987 (*Memoria Saeculorum Hungariae*, 5), 337–400.

³ Lásd különösen azt a kritikai kiadást, amely a Borzsák Istvánnal közösen elvégzett, felejtethetlen együttmunkálkodás eredményét is őrzi: *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, kiad., jegyz. BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza, KECSKEMÉTI Gábor, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (RMPE, 10); valamint annak mutációját: *Régi magyar iskolai Georgica-fordítás*, kiad. BORZSÁK István, KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993 (*A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 199).

szerzője a humanista iskoláskönyvek fontos, ismert szereplője volt, akinek nemcsak a topográfiai műfaji mintájának tekintett írását kamatoztatták,⁴ hanem *Agricoláját* a laudatív biográfia Cornelius Nepos *Atticusa* mellé állítható, erkölcsi és irodalmi példaadásra egyként alkalmas mintadarabjaként méltatták,⁵ de a nagy történeti művek jelenetei alapján is folytattak retorikai gyakorlatokat.⁶ Annak bizonyosan meglehetett a hatása nálunk is, hogy az 1586. évi jezsuita *Ratio studiorum* megemlítette Tacitust a humanitás-osztály lehetséges olvasmányai között,⁷ a hazai oktatás- és iskolatörténet azonban ezen túl még egyetlen olyan tantervet, tanmenetet sem talált a 16–17. századból, amelyben olvasását előírták volna, nem ismeretes a műveit kommentáló vagy fordító hazai iskolai jegyzet, és a szövegét megjelentetni kívánó intenció nem bukkan fel a hazai iskolázással összekapcsolható egyetlen tankönyvkiadó vállalkozásban sem. Hazai forrásainkból következtetve a 18–19. század fordulóján látszik megnyílni a gyakoribb iskolai felhasználás új korszaka Tacitus művei előtt.⁸ Természetesen a sok esetlegesség megszabta hazai viszonyok között a korábbi századokban is előfordulhatott, hogy valahol átmenetileg nem találtak nála alkalmasabb iskolai auktort,⁹ a tömeges hatást azonban értelemszerűen zárja ki mind a műveibe foglalt történeti korszak serdülők általi feldolgozásának számos ismereti és erkölcsi problémája, mind a megszővegezésnek a kezdők számára akár nyelvtani, akár tartalmi tekintetben igen nehezen felnyitható sajátosságai. Tacitust már olvasni is, úgy látszik, elsősorban érett, tudatos, felnőttkori döntés eredménye, írásmódját alkotási mintaként figyelembe venni pedig egy bennfentes, professzionális literátus réteg számára

⁴ Jodocus Willichius a *genus demonstrativum* műnemében íródó művek elrendezésének egyik válfaját, a *dispositio arbitrariát* többek között a *Germaniával* szemléltette; Jodocus WILLICHIUS Resellianus, *Liber unus erotematum rhetoricorum. Cui accessit Libellus et quaestiones de pronuntiatione rhetorica*, Argentorati, 1561, 126–161; vö. KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsültre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas Kiadó, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 217. Matthaeus Dresser egy érdekes, mert szokatlan, a cicerói Archias-védelem ellentéziseként megírt szónoklat forrásaként idézte a művet; Matthaeus DRESSER, *Elocutionis rhetoricae doctrina, praeceptis et exemplis, cum sacris, tum philosophicis, exposita et locupletata: ut ad intelligendum et formandum orationem conducatur*, Lipsiae, 1580, 263–266; vö. KECSKEMÉTI 2007, i. m., 212.

⁵ Jakob Micyllus 1535. évi Tacitus-fordításának előszavát emeli ki e vonatkozásban BORZSÁK István, *A hazai Tacitus-recepció kezdetei (Humanistáink Tacitus-ismerete)*, StudLitt, 17(1979), 5–15, 14.

⁶ Johann Scholl tankönyvében a *genus deliberativum petitio*-műfajának egyik szövegpéldája az *Annales* második könyvének egy helye alapján készült, „ubi nepos Hortensii a Tiberio et Senatu Romanorum quatuor suis filiis victum e publico petit”; Johannes SCHOLLIUS, *Hebraicae linguae in illustri Academia Marpurgensi quondam professor, Praxis rhetorica, sive Scholae et exercitationes eloquentiae. In quibus concinna methodo investigationes argumentorum cujusque generis causarum instituuntur, et variarum rerum quaestiones oratorio artificio tractantur, opusculum secundo cum notis et indice in lucem emissum, ab infinitis mendis repurgatum, nunc demum tyronibus eloquentiae apprime necessarium*, Lubecae, 1612, 252–253.

⁷ MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981 (Humanizmus és Reformáció, 11), 179.

⁸ Lásd például Cornelius Nepos és Tacitus életrajzainak együttes méltatását Budai Ézsaiásnál: BORZSÁK 1979, i. m., 14.

⁹ Egy 17. század közepén tankönyvként használt Vergilius-kiadásba bejegyzett könyvjegyzék említ egy Tacitust: MÉSZÁROS István, *Egy Apáczai-tanítvány tankönyvjegyzéke*, MKsz, 1964, 239–247.

lehetséges.¹⁰ Ilyen használati módra engednek következtetni a Borzsák István által összegyűjtött adatok is, például az *Agricola* egyes helyeinek Vitéz János, Antonio Bonfini, Oláh Miklós és Verancsics Antal műveinek megszövegezésére tett hatásáról.¹¹

Ezek az írástudók azonban, épp a ciceronianizmus rovására preferált alternatív írásmódok nagyobb arányú és reflexióval is kísért jelentkezése idején, a nemzetközi trendek kínálati mezőnyéből választva, az apuleiánus írásminták és kritikai gondolkodás irányába is elléphettek. Ezeket a választásokat és európai háttérüket a közeljövőben behatóan kell majd tanulmányozni, minthogy megvilágításuk nélkül aligha lehetséges a megközelítések egyik iránya által késő-renaisszansz manierizmusként értett időszak irodalomelméleti gondolkodásának tárgyalása. Máris érdemes utalni arra, hogy újabb kutatások sora a viták keresztüztébe állította azt a hagyományos felfogást is, amely szerint Lipsius stilisztikai eszménye tacitizmusként volna megközelítendő. A Lipsius és római mestere, Muret anticiceronianizmusáról, szorosabban pedig tacitusi tájékozódásáról szóló nagy erejű koncepciót Morris W. Croll dolgozta ki még a 20. század elején.¹² Marc Fumaroli viszont évtizedek óta azt a véleményét hangoztatja, hogy Muret nem vált hűtlenné ciceroniánus eszményeihez.¹³ A római pedagógus és neves tanítványa stílusterkévéseire Ellen S. Ginsberg a neociceronianizmus vagy posztciceronianizmus megjelölést ajánlja, azt jelölve a kategóriával, hogy Muret és Lipsius a posztridentinus egyházi ékesszólásnak megfelelő prózastílus-eszmény kimunkálásához Cicero mellett a kései antikvitás más imitációs modelljeit is figyelembe vették.¹⁴ Egészen új megvilágításba helyezte a kérdést Debora K. Shuger. Szerinte a Croll által Muret és Lipsius együttes erőfeszítéseire kap-

¹⁰ Csak általánosságban és differenciálatlanul beszélt ugyan Tacitus „rajongói”-ról mint „szabad és büszke szellemek”-ről Lukácsy Sándor, példáiból azonban hasonlóképpen egy elitista felhasználás összképe rajzolódik ki: LUKÁCSY Sándor, *A hazudni büszke író: Magyar Tacitus* = LUKÁCSY Sándor, *A hazudni büszke író: Válogatott tanulmányok*, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 5–8.

¹¹ BORZSÁK 1979, *i. m.*, 5–13. Alapos Tacitus-ismerettel és tacitusi szöveghelyekre utaló allúziókkal Forgách Ferencnél is számolnunk kell, Borzsák azonban az ő esetében nyomatékkal cáfolta Tacitus történetírói felfogása mélyreható, szemléletet meghatározó hatásának gyakran hangoztatott közhelyét: BORZSÁK István, *Forgách Ferenc és Tacitus*, ItK, 81(1977), 51–60.

¹² Összegyűjtött tanulmányai: Morris W. CROLL, *Style, Rhetoric and Rhythm: Essays*, ed. J. Max PATRICK, Robert O. EVANS, with John M. WALLACE, R. J. SCHOECK, Princeton NJ, Princeton University Press, 1966. Az álláspont szabatos összegzése: VARGHA Anna, *Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet*, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1942 (Értekezések a Magyarországi Latinság Köréből, 7), 7–17.

¹³ Legfeljebb nem az orátor, hanem a levélíró Cicerótól merítette az atticizmus ideálját. Marc FUMAROLI, *L'âge de l'éloquence: Rhétorique et « res literaria » de la Renaissance au seuil de l'époque classique*, Genève, Droz, 1980, 152–161, 172–175; Marc FUMAROLI, *Rhetoric, Politics, and Society: From Italian Ciceronianism to French Classicism = Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James Jerome MURPHY, Berkeley etc., University of California Press, 1983, 253–273.

¹⁴ Ellen S. GINSBERG, *Marc-Antoine de Muret: A Re-Evaluation = Acta conventus neo-Latini Guelpherbytani: Proceedings of the Sixth International Congress of Neo-Latin Studies, Wolfenbüttel 12 August to 16 August 1985*, ed. Stella Purce REVARD, Fidel RÄDLE, Mario A. DI CESARE, Binghamton NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1988 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 53), 65–69. Egészen mélyen elgondolkodtató, ahogyan a Muret Tacitus-dicséretében használt Cicero-idézet Rimay Jánosnál szélsőségesen apuleiánus stilisztikai álláspontot támaszt alá; idézi Edwin B. BENJAMIN, *Bacon and Tacitus*, *Classical Philology*, 60(1965)/2, 102–110, 109; Rimayhoz lásd KECSKEMÉTI 2007, *i. m.*, 417–443.

csolt anticiceroniánus törekvéseket (amelyek e változatát egyébként helyesebbnek tartja Fumaroli nyomán ciceroniánus atticizmusként megnevezni) évekkal megelőzte Matthias Flacius hellenisztikus retorikák elveit követő, így mélyen anticiceroniánus kezdeményezése, vagyis az egész irányzat a sztoikus racionalizmus helyett az ortodox protestantizmus körében keletkezett.¹⁵

Tacitust igen sokféle kiadásban, sokféle kommentár segítségével olvasták Magyarországon.¹⁶ Ami Justus Lipsius – közismert magyarországi vonatkozásokkal is bíró¹⁷ – Tacitus-kiadását illeti,¹⁸ meg kell mondani, hogy dacára azoknak a konjektúráknak, amelyeket a kritikai kiadások a mai napig Lipsiusnak attribuílnak, a 20–21. századi klasszika-filológia nem tartja igazán nagyra ezt az edíciót. Szükségszerűen így kell döntenie, hiszen a Tacitus szövegéhez ma meghatározónak tekintett két kéziratot¹⁹ Lipsius nem használta fel,²⁰ mégpedig tudatos döntés eredményeként határozott így, noha lehetősége lett volna felhasználni őket.²¹ Ami pedig a felhasznált kéziratok és korábbi szövegkiadások szövegállapotának dokumentálását és meghaladását illeti, megállapítást nyert, hogy Lipsius kiadása sem jobb, sem rosszabb kora szövegkiadási átlagánál: a források dokumentálásának fogyatékoságában, az emendációk attribuílása visszakereshetőségének korlátozottságában vagy tendenciózus voltában kora klasszika-filológiai teljesítményeinek szokásos szintjét és torzulásait állítja be.²² Pusztán filológiai értelemben már Lipsius életének utolsó éveiben sor került a Tacitus-életmű tanulmányozásának

¹⁵ Debora Kuller SHUGER, *Morris Croll, Flacius Illyricus, and the Origin of Anti-Ciceronianism*, *Rhetorica*, 3(1985), 269–284. Lásd még Muret Tacitus *obscuritasa* védelmében írott szavainak a hellenisztikus retorikák eszményeire emlékeztető megfogalmazását; idézi BENJAMIN 1965, *i. m.*, 107–108.

¹⁶ GRÜLL Tibor, *Városi irodalom a XVII. századi Sopronban*, *SoprSz*, 50(1996), 1–20, 127–136, 131.

¹⁷ KECSKEMÉTI 2007, *i. m.*, 185–186, 352.

¹⁸ Pontosabban: az 1574-es első és az 1607-es posztumusz kiadást is beleértve legalább nyolc kiadásról van szó; C. O. BRINK, *Justus Lipsius and the Text of Tacitus*, *The Journal of Roman Studies*, 41(1951)/1–2, 32–51, 32.

¹⁹ Tacitus középkori kézirati hagyományáról: F. HAVERFIELD, *Tacitus during the Late Roman Period and the Middle Ages*, *The Journal of Roman Studies*, 6(1916), 196–201; a kisebb művek 15. századi felfedezéséről: Clarence W. MENDELL, *Discovery of the Minor Works of Tacitus*, *The American Journal of Philology*, 56(1935)/2, 113–130. Az *Annales* első hat könyvének kizárólagos kéziratát, az első Mediceust Filippo Beroaldo adta ki 1515-ben, de a kódexet nyomtatott kiadáshoz jelentősebb mértékben csak Curtius Pichena hasznosította legközelebb 1607. évi kiadásában. A minden 15. századi kódex alapját képező, 11. századi második Mediceust Pichena előtt egyetlen nyomtatott kiadás sem használta fel. Vö. BRINK 1951, *i. m.*, 33.

²⁰ Lipsius mindig csak közvetve hivatkozott a két értékes kéziraatra. Pichena *Notae*-jének 1604. évi megjelenését követően Lipsius is revideálta szövegét és jegyzeteit, e művelet során azonban alapvetően nem továbblépéshez, hanem korábbi megoldásai megerősítéséhez használta fel az új adatokat. 1607. évi kiadásának előszavából kitűnik, hogy Pichena olvasatainak csak abban látta a jelentőségét, hogy azok számos helyen saját korábbi konjektúráit igazolták. *Uo.*, 33, 10. j.

²¹ Már első kommentárjából kitűnik, hogy tudott a Medici-könyvtárban található első kódexről, de Beroaldo kiadása után az autopsziát feleslegesnek tartotta. *Uo.*, 33, 9. j.

²² *Uo.*, 34–36. Beatus Rhenanus 1533. évi Tacitus-kiadásának a benne kollacionált egyik, ma is meglévő kézirrattal való összevetéséből von le általános következtetéseket a klasszika-filológia 16. századi technológiai állapotára, a humanista filológusok ennek kezelésében megmutatózó intencióira (és az 1535. évi Livius-kiadás azóta elveszett egyik kézirati forrásának értékelésére) nézve Walter ALLEN, JR, *Beatus Rhenanus, Editor of Tacitus and Livy*, *Speculum*, 12(1937)/3, 382–385. Lipsius maga azt sem fedte fel soha, hogy emendálásai alapjaként, vagyis bázisszövegeként Rhenanus 1544. évi második kiadását használta.

jelentős átalakulására, a Lipsius-kiadások szövegállapotának meghaladására, amit jelképes módon juttat kifejezésre, hogy 1607-ben, Lipsius posztumusz kiadásának megjelenési évében Curtius Pichena Tacitusa is napvilágot látott. Ilyen módon Lipsius Tacitus-textológiája nyomban az életmű lezárultát követően meghaladottá vált.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a Tacitus kapcsán vagy bevonásával megfogalmazott lipsiusi gondolatok eszmetörténeti értelemben is hasonló gyorsasággal kiavultak volna. E tekintetben is fel kell azonban figyelniük olyan egyértelmű jelzésekre, amelyek a magyarországi Tacitus-recepciót már a Lipsius utáni Európa értelmezési irányjaival kapcsolják össze. 1616 tavaszán Strassburgban két olyan disputációra is sor került, ahol magyarországi fiatalemberek Mathias Bernegger elnökletével politikai érdekű szövegelemzést hajtottak végre tacitusi szövegeken. Egyikük, köpcsényi, prellenkircheni és kaboldi br. Listi Ferenc, később szamosújvári főkapitány és Bethlen Gábor diplomatája († 1630), másikuk a rajkai Jacobus Öppy, akiről keveset tudunk. Értekezésük nyomtatott változatát mindketten egyikük apjának, br. Listi Istvánnak, a legfőbb ítélőtábla assessorának ajánlották. Az ifjabb Listi az *Agricolából* kivonatolt politikai tételek alapján vizsgázott,²³ míg Öppy, akit a kiadvány a tételek szerzőjeként is megjelöl, a *Germania* alapján fejtegetett egy tucatnyi vegyes problémát.²⁴ Ugyancsak Strassburgban, 1651-ben a rohonci Johannes Feyerabend disputál még Tacitus *Annales*ének egyik szereplője kapcsán, a rossz fejedelem jó tanácsosának problémáját fejtegetve, Jacob Schaller elnökletével.²⁵ Minthogy a régi Magyarország egyetemeken peregrináló fiataljai körében nem vagyunk épp bővében a klasszikus antik szerzők szöveghelyeinek értelmezése köré épített akadémiai értekezéseknek, ezért a tacitusi szöveget kommentáló-értelmező strassburgi szellemi közegnek ez a hatása, noha a *Germania* bűvkörében élő német egyetemi világban természetesen éppen nem szokatlan, magyarországi viszonylatban feltűnően erőteljesnek és gazdagnak mutatkozik.

Valamennyi eddig összefoglalt adatból az következik, hogy Tacitus alapvetően a latin nyelvű kultúra szerzője maradt, akinek a műveit az intellektuális elit kíváncsisággal forgatta ugyan, de legfeljebb a történet- és politikatudomány szakkérdéseinek megvilágításába kapcsolta be. Az anyanyelvű irodalomban nem sok nyoma van a hallgatag szerző jelenlétének. Baranyai Decsi János Sallustius-fordításának előszava szorgalmazta ugyan – Caesar, Livius és Curtius Rufus mellett – magyar nyelvű fordítását,²⁶ a régi magyar irodalom azonban ebből az óhajból egyedül Curtiust teljesítette be,²⁷ Tacitus-mű csak a 19. század elején jelent meg első ízben magyar nyelven. Ez rendkívül jelentős fáziskésés a nyugat-európai irodalmakhoz képest, amelyekben Tacitus anyanyelvű befogadása már

²³ RMK III, 1178.

²⁴ RMK III, 1179.

²⁵ RMK III, 1779.

²⁶ BARANYAI DECSI János, *Az Caius Crispus Salvstiusnac ket historiaia*, Szeben, 1596 (RMK I, 286 – RMNy 786); hasonló kiadása: kiad. VARJAS Béla, tan. KURCZ Ágnes, Bp., Akadémiai, 1979 (BHA, 10), (3)v.

²⁷ HÁPORTONI FORRÓ Pál, *Qvintvs Cvrtivsnak az Nagy Sandornak macedonok kiralyanak viseltetet dolgairól irattatot historiaia*, Debrecen, 1619 (RMK I, 485 – RMNy 1174); hasonló kiadása: kiad. KÖSZEGHY Péter, tan., jegyz. MONOK István, Bp., Akadémiai, 1988 (BHA, 18).

a 16. században roppant élénk és a 17. században is folyamatos.²⁸ A régi magyarországi exemplumok elemzése is azt a tanulságot hozta, hogy Tacitus nem állapodott meg a klasszikus antikvitás példatörténeteinek alapjául szolgáló auktorok sorában sem. Elvértve lehet csak a nevével találkozni, Pázmány prédikációgyűjteményében például két alkalommal.²⁹

Annál nagyobb jelentőséggel bír, hogy a 17. századból ismerünk egy olyan szöveget, amelyben nemcsak egy rövid, magyar nyelvre fordított Tacitus-idézetre tudunk rámutatni, hanem e betét itteni szereplésének az alkalmi felhasználást jóval meghaladó, kompozicionális jelentősége van: egy Tacitus-mű hatásos zárlatát saját prédikációja befejezéséként idézte a szónok. A szöveg felhasználásának módja ugyanakkor látványosan szemlélteti azt a kettősséget is, hogy az erőteljes, méltóságteljes zárlat súlyára ugyan felfigyelt a szerző, azonban a klasszicista ízlésnek még a szele sem érintette meg, ezért az idézett latin szöveghely magyar fordításaként nemhogy egyenértékűt nem tudott alkotni, hanem annak meghatározó stilisztikai sajátosságait tökéletesen figyelmen kívül hagyta.

A már a kassai jezsuita akadémia hallgatójaként hitvitázó művéről (1669) elhíresült Illyefalvi István³⁰ mint tapolcai apát³¹ és egri kanonok tartott halotti prédikációt gr. Ho-

²⁸ Spanyolul az életmű jelentős része már 1513-ban olvasható volt; lásd Robert Ralph BOLGAR, *The Classical Heritage and its Beneficiaries*, Cambridge etc., Cambridge University Press, 1954, 536. Az *Agricola* 1544-ben jelent meg először olasz fordításban; Riccardo SCRIVANO, *La vita di Agricola di Tacito e la biografia umanistica-rinascimentale* = „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk. CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007 (hálózati kiadvány: <http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html>), 71–76, 72. Francia nyelven 1582-ben jelent meg az első Tacitus-összkiadás, amely korábbi fordításokat gyűjtött össze, így az *Agricolát*, Ange Cappel (1537–1623) munkáját (1574). További irodalom a franciaországi Tacitus-recepcióról: KECSKEMÉTI 1993, i. m., 25, 782. Érdekes, hogy Tacitus francia kiadásairól tudtak idehaza is, Dálnoki Benkő Márton is példálózott velük Florus-fordítása 1700 tavaszán kelt előszavában: DÁLNOKI BENKŐ Márton *Florus-fordítása: Lucius Annaeus FLORUSnak A' Romai viselt dolgokról írott negy könyve* (Kolozsvár, 1702; RMK I, 1649), kiad. KECSKEMÉTI Gábor = KECSKEMÉTI 1993, i. m., 421–573, 437. Az angliai Tacitus-recepció (H. Savile 1591, R. Greneway 1598) ellenzéki politikai tétjéről lásd SALMON 1989, i. m.; Alan T. BRADFORD, *Stuart Absolutism and the "Utility" of Tacitus*, *The Huntington Library Quarterly*, 46(1983)/2, 127–155. A Sir Henry Savile (1549–1622) négyéves európai tartózkodása során (1578–1582) Pozsonyban töltött fél esztendővel és Andreas Dudithiusszal való kapcsolatával még foglalkozni kell; vö. David WOMERSLEY, *Sir Henry Savile's Translation of Tacitus and the Political Interpretation of Elizabethan Texts*, *The Review of English Studies*, vol. 42, no. 167(1991), 313–342, 313.

²⁹ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (*Humanizmus és Reformáció*, 8), 181, 111. j. Az egyik exemplum Nero keresztényüldözésének rémségeit idézi fel az *Annales* 15. könyve (44) alapján (PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, a budapesti kir. m. Tudományegyetem megbízásából egybegyűjti és kiadja ugyanazon egyetem Hittudományi Kara, magyar sorozat, I–VII, Bp., 1894–1905, VI, 366, vízkereszt utáni 4. vasárnapra írt prédikáció: *A Christus hajója, az igaz ecclesia, győzhetetlen*), a másik a *Germania* alapján (39) írja le egy germán törzsnek azt a szokását, hogy tiszteletük és alávetettségük jeleként csak megkötözve léptek be a szent berekbe (*uo.*, VII, 677, pünkösdi utáni 24. vasárnapra írt 2. prédikáció: *A templomok tiszteletiről*).

³⁰ HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete* = „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 251–299, 297.

monnai Drugeth János fölött 1682. május 11-én az ungvári várban.³² A szónoklat egy rövid bevezető rész után – amely a „vak-vezető mester” Arisztotelész azon tanítását cáfolta, hogy a halál volna a legrettenetesebb dolog – főként a család és a 22 évesen meghalt fiatalember dicséretével foglalkozott. Noha leszögezte, hogy a genealógiát nem fogja részletezni, mert latin és magyar oráció is tárgyalni fogja még a ceremónia során, ez csak annyiban korlátozta, hogy a leszármazási kapcsolatokat nem adta elő, amint az néhány korabeli prédikációban megtörtént. Magáról az ősi, nyolcszáz éves családi múlt-ról, a család kiválóságáról és kiterjedtségéről azonban bőségesen szólt. Számos irodalmi ötletadó kavargó az igen zavarosan elrendezett szöveg mögött. Szent Ambrus egy helyével (Serm. 4. in Psalm. 118.) támasztja alá például azt a gondolatot, hogy a nagy fák, konkrétan a nem rothadó, örökké frissen virágzó cédrusok már a Bibliában is istenes nagy famíliákat jelképeznek, a képet azonban azonnal elejti, nem bontja ki szövegszervező elemként. Basilius császár Leo fiához intézett tanításából³³ azt a gondolatot idézi: a régi históriák olvasása teszi lehetővé, hogy a jövődökről jobban rendelhessünk. E megállapításra sem azért van elsősorban szükség, hogy a család régi érdemeiről mondottakat erősítse vele (történeti forrásként egyébként ott egyedül Bonfinira hivatkozott), hanem azért, hogy a fiatalember egy jeles cselekedetének kiválóságát alátámaszthassa: az ugyanis testvérenek „Summában foglalta a’ Magyar Historiának derék dólgaít”. A munka ugyan szokásos iskolai kompendiumnál egyéb aligha lehetett, említése mégis érdekes adalék a főúri fiatalember neveltetésének céljairól és a történeti közműveltség elsajátításának technikájáról. Ugyancsak az iskolai tananyag irányába mutat a prédikációban felidézett egy másik jelenet, amely szerint kevéssel halála előtt a fiatalember nádpálcájával a kerti hóba írta ezt a verssort: „Adam primus homo, damnavit saecula poma.”³⁴ Nyilván a búcsúztatott személy fiatal kora, jelentős cselekedeteinek hiánya is magyarázza a prédikáció zavaros, tétova szerkezetét. A befejezésben azonban olyan invenció van, amelynek mentén a szónoklat váratlanul felszárnyalhatna, szinte klasszikus szépségre tehetne szert. Az utolsó irodalmi intarzia ugyanis, amelynek idézésére egyedül itt kerül sor az általam ismert halotti beszédek között, a szerkezet e helyén jóval lényegesebb, mélyebb hatással lehetne a megformálásra, mint a szokásos auktorhasználati technikáknak megfelelően beépített többi hivatkozás. A szónok, a prédikáció korábbi részeit megsze meghaladó retorikai és stílusérzékkel, Cornelius Tacitus „in funere Magni Julii” írott

³¹ Illyefalvi a Diósgyőr melletti Tapolca ekkorra már elpusztult apátságáról címzett egyházi méltóságot viselte és javadalmat húzta.

³² RMK I, 1283b.

³³ A dinasztiaalapító I. Baszileiosz bizánci császár (867–886) fiához, a későbbi VI. (Bölcs) Leó császárhoz (886–912) intézett irata, szokásos latin címe szerint: *Exhortationes ad Leonem*. 1584-es párizsi, görög nyelvű kiadása *editio princeps*ként hirdette magát, és még abban az évben Fédéric Morel latin fordításában is megjelent. 1649-ben francia, 1669-ben német fordításban is kiadták.

³⁴ A középkori eredetű leoninust a 17. században már szónoklattani tankönyvekben oktatták, megtalálható például Jacobus Crucius *Suada delphica, sive Orationes varii argumenti: Studiosae juventuti manuductio ad artem oratoriam* c. tankönyvében.

„dicsirő beszédé”-nek, vagyis az *Agricolának*³⁵ a két utolsó latin mondatát idézi, és a szónoklat e mondatok magyar fordításával zárul: „Quidquid in te amavimus, quidquid mirati sumus, manet, mansurumque est in animis hominum, in aeternitate temporum, fama rerum. Nam multos veterum inglorios oblivio obruet, tu posteritati traditus, superstes eris. Valamit te benned láttunk, és dicsírve szerettünk, valamit iffiúságod virágjában csudáltunk, az halál által sem hervad az el, hanem élni fog az Emberek elméjében, virágzani idők örökké-valóságában, félni, tündöklenni jó hiredben nevedben. Mert sokak a’ régiek közzül, ugy-mint nemtelenek, és érdemetlenek feledékenységben temettetnek-el; te pedig minden időben következő jeles Emberek emlekezetiben élő leszel, halhatatlan leszel.”

Érdemes két gyors összevetést elvégezni: az Illyefalvi által közölt latin szöveget korabeli szövegkiadásban ellenőrizni, majd a közölt latin eredetit a magyar fordítással mérni össze. Minthogy az idézet közvetlen eredetijének azonosítására beható vizsgálatot végezni nem állt módunkban, így nem tudjuk, milyen latin kiadás volt Illyefalvi kezében, a latin idézet mellé Lipsius első kiadásának³⁶ szövegét állítottuk. Lipsius szövegében *dőlt betűs* szedés jelzi a magyar szónoklatban nem szereplő szavakat.

Lipsius

Quidquid *ex Agricola* amavimus, quidquid mirati sumus, manet, mansurumque est in animis hominum in aeternitate temporum, fama rerum. Nam multos veterum *velut inglorios et ignobiles* oblivio obruet, *Agricola* posteritati *narratus et traditus*, superstes erit.

Illyefalvi

Quidquid in te amavimus, quidquid mirati sumus, manet, mansurumque est in animis hominum, in aeternitate temporum, fama rerum. Nam multos veterum inglorios oblivio obruet, tu posteritati traditus, superstes eris.

Jól látható, hogy az Illyefalvi által idézett latin szöveg – túl az egyes szám harmadik személynek második személybe való átírásán – némiképp rövidebb Lipsius kiadásánál. A szónok valószínűleg nem csonka, hiányos latin szöveget használt, hanem maga rövidítette le latin idézetét, a magyar fordításban ugyanis megvan a latinból elhagyott szavak némelyike.

A magyar szöveg azonban e hiányok lefordításán túlmenően is jóval bővebb a latin-nál. Az alábbi összevetésben *dőlt betű* jelzi a szónok által idézett latin szövegben ugyan nem, ám Lipsius kiadásában megtalálható szavak fordítását, a *félkövér dőlt kiemelés* viszont ezen még túlmenő további kiegészítéseket jelöl:

³⁵ Az *Agricola* műfaji besorolásához és a halotti panegirisz műfaji hagyományának Tacitus jellemrajzaira tett hatásához: Charles Christopher MIEROW, *Tacitus the Biographer*, *Classical Philology*, 34(1939)/1, 36–44, 40–41. A mű szerepéhez a humanista életrajzi beszéd imitációs mintái között: SCRIVANO 2007, *i. m.*; műfaji mintaként való továbbéléséhez a 19. században: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika), 575–576.

³⁶ C. Cornelius TACITUS, *Historiarum et Annalium libri qui exstant. Eiusdem TACITI Liber de moribus Germanorum, Iulii Agricolae vita, incerti scriptoris Dialogus de oratoribus sui temporis*, ed. Justus LIPSIUS, Antverpiae, 1574.

Quidquid in te amavimus, quidquid mirati sumus, manet, mansurumque est in animis hominum, in aeternitate temporum, fama rerum. Nam multos veterum inglorios oblivio obruet, tu posteritati traditus, superstes eris.

Valamit te benned *láttunk, és dicsírve* szerettünk, valamit *iffiúságod virágjában* csudáltunk, *az halál által sem* hervad az el, hanem élni fog az Emberek elméjében, *virágzani* idők örökké-valóságában, *fénleni, tündöklenni* jó hiedben *nevedben*. Mert sokak a régiek között, *ugy-mint nemtelenek, és* érdemtelenek feledékenységben temettetnek-el; te pedig *minden időben* következő *jeles* Emberek *emlekezetiben* élő leszel, *halhatatlan leszel*.

Azt hiszem, a kiemelt szintagmák parafrazeáló bősége épp a sorok monumentalitásának³⁷ legfontosabb stilisztikai forrását semmisíti meg: a kevés szóval sokat mondó klaszszikus szöveg letisztult szépsége a szóbővítő-szószaporító barokk megfogalmazás alternatívákban körüljáró, az igazán telibe találó adekvát megfogalmazást épp eközben végképp elvesztő jellegzetességének esik áldozatául. „Szétterpedő”, „terjengős, töltelékes szerkezetek”, „lompos szóismétlések” – idézhetjük Lukácsy Sándor egy más alkalommal elhangzott stilisztikai elégedetlenségét,³⁸ ami az általa bírált Tacitus-fordításoknál három évszázaddal korábbira talán még több joggal vonatkozhatik. Tacitus szövege elveszítette itt erős karakterisztikumait, a 17. század végi barokk szónoki keresettség frazeológiai megszokásaiba simult bele. Ahogyan a magyar Tacitus-befogadás késett, éppúgy a klasszicizmus eszményeinek magyarországi érvényesülése is késedelemben volt.

³⁷ Az *Agricola* zárásáról, a különleges, erőteljes ünnepélyességről és stilisztikai forrásairól: W. C. F. WALTERS, *Note on Tacitus, Agricola*, 46, *The Classical Review*, 19(1905)/5, 267; R. G. AUSTIN, *The Epilogue to the Agricola*, *The Classical Review*, 53(1939)/4, 116–117.

³⁸ LUKÁCSY 1995, *i. m.*, 8. A „műkedvelők” köréből érkezett hozzászólásnak lett is némi hatása a végleges fordításváltozat megformálási elveire; vö. [Publius Cornelius] TACITUS *Összes művei, I–II*, ford. BORZSÁK István, Bp., Európa Kiadó, 1980 (Bibliotheca Classica), II, 504–506.